

KAPITTEL 6

«Sørlandsmesterskapet». Idrett og idrettsutvikling på Agder før 1970

Nils M. Justvik

Agder før 1970 har blitt karakterisert som idrettens mørke fastland, der idretten ikke ble tatt særlig høytidelig.¹ Det betydde ikke så mye hvor fort det ble løpt, eller hvor langt det ble hoppet. Vi trener og har det moro, og litt lærer vi etter hvert, men vi har ingen tradisjoner, het det. Bjørnstjerne Bjørnsons uttrykk «På det jevne, på det jevne, ikke i det himmelblå» har blitt benyttet for å beskrive idrettshistorien. Det hevdes riktignok at det ikke skorter på «menneskemateriellet» når det gjelder å nå toppnivå, og nettopp det viser de følgende eksemplene på fremragende prestasjoner.²

Midt i mars 1906 møtte 30 turnere i Christiania Turnhall til uttakingskonkurranse for den 20 mann sterke troppen som skulle delta i de olympiske leker i Athen seinere på våren.³ Blant de 20 som tok gull til Norge i de første moderne olympiske leker, var to sørlendinger: kristiansanderen Johan L. Stumpf og arendalitten Yngvar Fredriksen.⁴

1 20-årsperioden fra 1965 til 1985 kalles «Idrettsrevolusjonen», både nasjonalt og regionalt. På Agder flerdobles medlemstallet, gradvis større summer brukes på anleggsutbygging og idretten profesjonaliseres organisasjonsmessig. I tillegg kommer kompetanse stadig sterkere inn i treningsarbeidet. Om vippepunktet på 1970-tallet, se forøvrig Justvik 2017 (Kap. 6), 2018 (Kap. 5).

2 Bø 1956: 208–209; Jensen & Hansen 1956: 501. I det regionsvise flerbindsverket *Norges bebyggelse* er forfatterne av oversiktsartiklene om idretten i henholdsvis Aust- og Vest-Agder unisone når det gjelder å karakterisere Agder som idrettens mørke fastland. Alle tre er godt orientert om idrettshistorien, og har også vært aktive idrettsmenn.

3 I idrettshistorien har de olympiske lekene i 1906 blitt kalt «Ekstralekene» siden de kommer utenom tur, to og ikke fire år etter foregående OL. Poenget med det hele var å feire 10-årsjubileum for lekene i 1896.

4 Byklum 1958: 76–77; Line 1932: 49; Olympiastadion 2016; Raustøl 2008

Sitering av dette kapitlet: Justvik, N.M. (2020). «Sørlandsmesterskapet». Idrett og idrettsutvikling på Agder før 1970. I Johnsen, B.E. og Vadum, K. (red.), *Grenseløst Agder. Det som skilte og det som bandt* (s. 124–147). Oslo: Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.111>
Lisens: CC BY-NC-ND.

Også froendingen Helge Løvlands OL-gull i tikamp i Antwerpen i 1920 var et høydepunkt. Herefossingen Reidar Andreassen vant to norgesmesterskap på femmila på ski i 1958 og 1960, som den eneste fram til i dag. I 1960 ble han også norgesmester i friidrett på 10 000 meter baneløp. Reidar Andreassen og Helge Løvland er de to eneste fra Agder som har mottatt en av norsk idretts høyeste utmerkelser: Egebergs ærespris, prisen for allsidig idrett. I 1960 ble Ole Tom Nord fra Øyslebø første og eneste norgesmester i hopp fra Agder, endatil som juniorhopper.

Som «sørlandsmesterskap» betraktet tyder disse idrettsprestasjonene på at Aust-Agder gikk av med seieren over nabofylket i vest. Det sentrale spørsmålet i dette kapitlet er todelt. For det første, hvordan var det mulig for disse idrettsutøverene å nå så langt som de gjorde i en periode da idretten hadde relativt liten oppslutning i regionen og rammebetingelsene var dårlige for organisert idrett? En hovedpåstand er at den organiserte idrettsbevegelsen i regionen hadde enkelte særtrekk – som små, tette miljøer og flere allsidige idrettsutøvere i denne perioden.

For det andre: vi kan observere at det fantes ulikheter mellom de to fylkene Aust- og Vest-Agder. Hvorfor var de idrettslige miljøene i øst mer vitale enn i vest, selv om Arendal aldri ble en så sentral og viktig idrettsby i Aust-Agder som Kristiansand ble i Vest-Agder?⁵ En forklaring som utforskes er hvorvidt den pietistiske vekkelsesbevegelsen, som hadde sin storhetstid i hundreåret fra 1870, slo sterkere inn i vestlige deler av Agder når det gjaldt motstand mot idretten.

Den nasjonal-patriotiske perioden 1839–1920

Pionerfase i byene

At de østlige delene av regionen tidlig markerte seg på idrettens område, kan ha sammenheng med at det også var der idretten først ble organisert, men da først og fremst som et byfenomen. I 1906, da det første olympiske gullet ble brakt både til Arendal og Kristiansand, hadde «Turnvater»

5 Den demografiske utviklingen på Agder er interessant ved at de to fylkene i 1870 var like store med hensyn til innbyggertall – omkring 75 000. Hundre år senere var det 45 000 flere vestegder. Antall austegder hadde stått på stedet hvil.

Joseph Stockinger vært ute av historien i tre år. Uten ham, intet gull til Agder i 1906. Østerrikeren og bokbindersvennen Stockinger kom til Kristiania i 1854, og dannet der den første turnforeningen i landet, før han høsten 1856 etablerte seg i Arendal. Tre kvart år gikk, og landets andre turnforening ble stiftet i Arendal 17. mai 1857.

Det var en veloverveid beslutning å flytte til Arendal, som på den tiden gjennomlevde sin storhetstid. Arendal var landets største sjøfartsby med stor rikdom, riktignok fordelt på få hender.⁶ Stockinger ble boende i Arendal livet ut, utøvet sitt yrke som bokbindermester, giftet seg og fikk flere barn. En av døtrene giftet seg med slaktermester Johan L. Stumpf, gullmedaljøren fra Kristiansands Turnforening, enda en i rekken av turnforeninger Stockinger etablerte eller var sterkt medvirkende til å få etablert.

Stockinger tillegges mye av æren for at turnbevegelsen slo rot i Norge flere år før den nasjonale idrettsbevegelsen, Centralforeningen for Udbredelse af Legemsøvelser og Vaabenbrug, ble dannet i 1861. Det er nærmest mytiske dimensjoner over Joseph Stockinger, som i turnkretser har fått tittelen «Turnsagens Fader og Forkjæmper». I Trondheim Turnforenings 100-årsskrift, en turnforening Stockinger aldri hadde noen befatning med, heter det om ham:

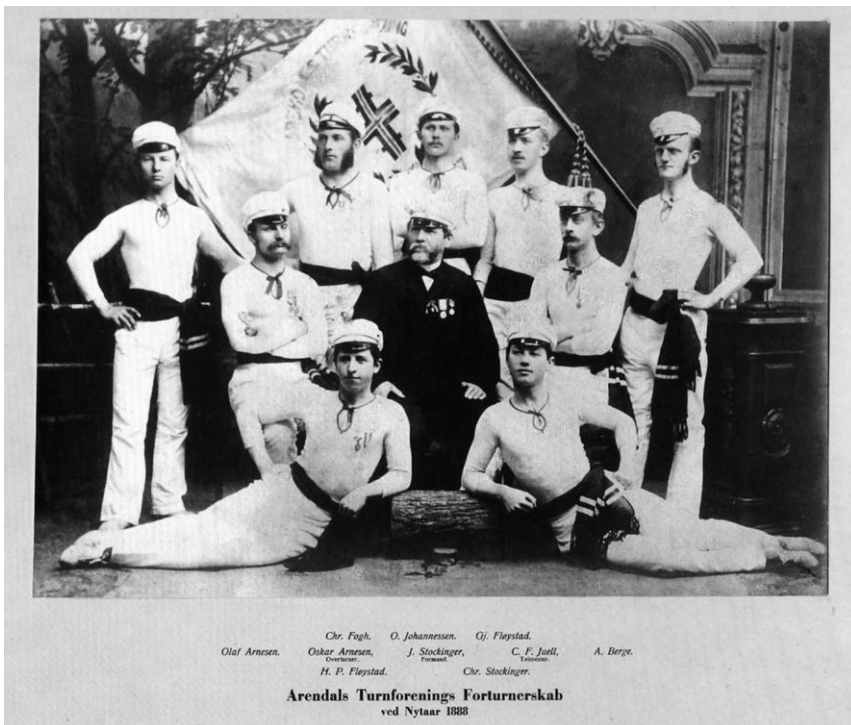
Ethvert virkelig eventyr har sin prins eller prinsesse. Eventyrprinsen i norsk turnidretts «det var en gang», satte som alle andre eventyrprinser det mål å vinne det halve kongerike. En fremmed fugl fra et fremmed land, en farende bokbindersvenn [...] som slo seg ned i et land langt mot nord hvor det så ut til å være godt å bo og bygge, og som sådde frø som spirte og grodde og ble til norsk turnidrett [...] startet ved sin innsats en kjedereaksjon som bredte seg ut over det ganske land [...]. Eventyret om østerrikeren Joseph Stockinger er eventyret om prinsen som vant det hele kongerike. Han er såmannen i norsk turnidrett, rydningsmannen for all norsk idrett.⁷

I tillegg til å danne turnforeninger var Stockinger opptatt av organisasjon – kontakt og samvirke mellom turnforeningene. Kort tid etter ankomst

6 Try 1969: 146ff

7 Wold 1959: 7–8

til Arendal tok han kontakt med Christiania Turnforening for at denne foreningen skulle sørge for kontakt mellom turnforeningene i landet. Resultatet av dette ble «Generalberetning om de forskjellige Turnforeningers Tilstand i Norge, afgiven af Centralforeningen i Christiania», datert juni 1858. Litt over et år etter dannelsen av turnforeningen i Arendal fantes det bare én annen forening på Agder: «Næs Værks Turnforening er stiftet 6te November 1857 og tæller 20 medlemmer.»⁸ Det skulle komme langt flere, deriblant Kristiansands Turnforening høsten 1858, på direkte inspirasjon fra Arendal.⁹

Organiseringen av turnbevegelsen regionalt og nasjonalt fikk først fart på 1880-tallet. Med Stockinger som drivkraft ble Norges første særkrets for en idrettsgren dannet – Agdesidens Turnkrets – i Risør i 1883, samtidig

8 Stockinger 1903. Generalberetningen er limt inn over to sider som ikke er paginert. Pagineringen før og etter er 136 og 137.

9 Byklum 1958: 12–13

med Risørs Turnforenings tilblivelse.¹⁰ Samme år ble også en nasjonal turnorganisasjon forsøkt dannet, dog uten hell. Noen år seinere ble det gjort et nytt forsøk, som også strandet. I 1890 kom en varig, nasjonal særkretsorganisasjon på plass, den første i Norge. I forbindelse med de to første var Joseph Stockinger en sentral person, og når det gjelder den siste varige – Det norske Turn- og Gymnastikforbund – var han den store formidler til alle turninteresserte. Stockinger var redaktør for det eneste nasjonale idrettstidsskriftet som fantes mellom 1889 og 1993 – *Norske Turnnotitser*.¹¹ Våren 1890 meldes følgende i bladet for den andre nasjonale turnfest, som skulle arrangeres i Bergen: «Oprettelsen af et norsk Turnforbund bliver ifølge Programmet for 2den norske nasjonale Turnfest i Bergen et af de Foretagender til Turnsagens Fremme, der skal fuldføres under denne Fest.»¹²

Historikeren Hans Try opererer med tre bølger av foreningsdannelser i sin beskrivelse av organisasjonsutviklingen på 1800-tallet. Den første bølgen kom i 1840-årene, med dannelse av misjons- og måteholdsforeninger. Dominansen av de bedrestilte i samfunnet var tydelig i denne første bølgens foreninger. Stockinger kom til Norge og etablerte de første turnforeningene mellom den første og andre bølgen – den siste fra slutten av 1860-tallet og inn på 1870-tallet. Når det gjelder den sosiale sammensetning i de første turnforeningene, så samsvarer dette med dominansen av de bedrestilte fra den første bølgen. Som vi skal se i fortsettelsen, var Stockinger opptatt av at også de lavere klasser skulle delta i turnøvelsene. Hvor sterkt han lyktes i dette, kan absolutt diskuteres. Dette er et typisk trekk ved den andre bølgen som Try skisserer. I begge de to første bølgene finner vi større sammenslutninger av foreninger, Thranebevegelsen og Bondevennbevegelsen, som kan ses som paralleller til Stockingers dannelse av både regionale og nasjonale bevegelser. Begge de nevnte bevegelsene hadde sine blad, som også Stockinger ga ut, omkring tiden for

10 Justvik 2018: 24

11 Første utgave av bladet er datert juli 1889, der det nevnes at «det alle norske Idrætter omfattende, smukt udstyrede og altid interessante Organ 'Norsk Idrætsblad'» måtte gå inn etter sju år. I desember 1893 kom siste nummer av bladet, og det nevnes at den vesentligste årsak var at *Norsk Idrettsblad* var igangsatt.

12 *Norske Turnnotitser*, mars 1890, 2(3), 33

dannelsen av det første landsdekkende turnforbundet. Denne dannelsen er knyttet til Trys tredje bølge i 1880-årene.¹³

Turn var i utgangspunktet ikke bare legemsøvelser. Øvelsene var del av et større hele, der utflukter og turnfester med sang og musikk hadde en viktig plass. Det ble lagt vekt på naturglede, på sosialt brorskap og likhet, nasjonal enhet og offervilje.¹⁴ Stockinger var opptatt av at alle skulle med. Derfor ivret han helt fra starten for at både barn, kvinner og menn skulle drive med turn og andre idretter. Det skortet ofte på instruktører i turnforeningene, og da måtte ofte kvinner og barn lide for dette. Først fra omkring 1890 ble det god regularitet i turnidretten for kvinnene, ikke bare i Arendals turnforening.

Selv om det som oftest i Stockingers levetid var de bedrestilte som drev med idrett i turnforeningene, ønsket han å utbre idrettsinteressen til de mindre bemidlede. Høsten 1881 dro en kontingent turnere fra Arendal til Austre Moland for å utfordre vernepliktig ungdom «for muligens sammen med turnerne at forsøke sig i forskjellige legemsfærdigheder». 17 turnere og 11 landboere deltok i øvelsene, som bestod av en rekke gymnastikkøvelser samt friidrettsøvelsene høyde, lengde og kulestøt.¹⁵

Et sentralt trekk ved turnforeningene var at de ofte ble paraplyorganisasjoner for en rekke forskjellige idrettsøvelser. Friidrettsøvelsene var, som nevnt ovenfor, en del av turningen, men allerede i 1862 kom fektning på programmet i Arendals Turnforening.¹⁶ Kappgang var også en av aktivitetene, og siden hadde skøyting sitt utgangspunkt i turnforeningen i Arendal.¹⁷ Den første særvidrettsklubben for skiidrett ble dannet under turnforeningsparaplyen i Arendal, Arendals Skiklubb, og Joseph Stockinger var initiativtaker. Klubben ble stiftet i 1881, og første aktivitet i klubben var en utflukt med en hoppkonkurranse. Så å si alle falt, «paa gamle Stockinger nær, der for første gang, i sit 53 Aar, var ude på ski».¹⁸

Arendals Turnforening hadde aldri fotball på programmet. Som vi skal se var det Froland og to utdanningssøkende derfra som hentet

13 Try 1979: 432ff

14 Justvik 2018: 20

15 *Norsk idrætsblad*, nr. 45, 11.9.1881

16 Justvik 2018: 33

17 Dokkedal 2011: 6–7

18 Stockinger 1907: 76

fotballspillet til Aust-Agder, noen år inn på 1900-tallet. Vest-Agder var noe tidligere ute, på begynnelsen av 1890-tallet, med Håkon Frøstrup som formidler av fotballspillet inn i Kristiansands Turnforening. Etter en periode i England, der han drev turnskole, hadde han blitt kjent med «Association Football». I et brev til turnforeningen, der han forklarer relativt detaljert om spillet, heter det: «Jeg tillader mig herved at henlede den ærede turnforenings bestyrelses opmærksomhed paa et i England meget yndet spil, kaldet 'Football'». ¹⁹

Breddeidrett på bygdene

Pionerfasen var først og fremst et byfenomen. I Aust-Agder kjennetegnes den videre utviklingen av idrettsbevegelsen av små, kraftfulle miljøer på bygdene, som ofte viste seg å være svært seiglivede. Dette aspektet er tydeligere i øst enn i vest, der idrettsbevegelsen i større grad ble sentralisert rundt Kristiansand. Men pionerfasen var også orientert mot bredde, og dette ble et vedvarende aspekt også ved bygdeidretten.

Et eksempel på dette er Helge Andreas Løvland, gjerne kjent som «All round mændenes verdensmester». ²⁰ I 1970, da Løvland var 80 år, ga han i et tilbakeblikk en beskrivelse av idrettens kår på bygdene i Agder i hans oppvekst omkring århundreskiftet. Organisert idrett fantes ikke på bygdene, bare i byene. Innen friidrett, Løvlands egen idrettsgren, fantes det ingen instruksjon. Guttene møttes «på løkka», drev med kappløfting, litt hopping og løping. Bryteren Karl Norbeck var idealet, for øvrig medlem av Ørnulf, samme klubb som Løvland kom til å tilhøre i hovedstaden da han flyttet dit i 1911. ²¹

Dette til tross, det var av den 20 år eldre barnevandrerer og åsdølen Bjørgulv Torsland som hadde lært ham mye om trening. Unge Løvland trodde blindt på Torsland – «den beste treneren min» – og fikk fra 12-årsalderen en sekk med stein bundet fast til ryggen og trente, pløyde eller

19 Justvik 2017: 63

20 Sitatet er hentet fra overskriften til en artikkel om Helge Løvland i *Norsk Idrætsblad og Sport* 1920, Julenummeret: 13.

21 Løvland 1971: 20. Bryteren Carl Norbeck ble på grunn av sin store innsats for brytesporten i Ørnulf klubbens første æresmedlem. Jacobsen 1946: 16

kjørte hestevandring sent og tidlig. Videre drev de to med allsidig trening: «ryggtak og armtak, fingerkrok og krokbein, håndtak og strakarmløfting, ryggløft, eller rettere sagt kast, høyde- og lengdehopp samt 'jamsis-hopp' og løp».

Med oppvekst på bygda hadde Helge Løvland også linjer til to andre bevegelser med idrett på programmet, som begge er karakteristiske for idretten i denne fasen. For det første var han med fra relativt tidlig alder i et av skytterlagene i Froland.²² Helt siden dannelsen av den første nasjonale idrettsbevegelsen i 1861, Centralforeningen for Legemsøvelser og Vaabenbrug, som hadde en unionskonflikt som årsak til dannelsen, var skytterlagene den dominerende grupperingen. Å utvikle og utdanne fedrelandsforsvarere, som var et overordnet mål, ble riktignok sett på som noe mer enn bare å danne skytterlag og bidra til å utvikle skyteferdigheter. Skiidrett og innføring av fysisk fostring i skolen, ofte omtalt som «gymnastikksagen», ble sett på som viktig for framtidige forsvarere av landet.²³ Nærheten mellom turnbevegelsen og skyttervesenet var i perioder sterk, med både samarbeid og endatil dannelse av en felles organisasjon for turnforeninger og skytterlag, i Arendal som i Kristiansand.²⁴ Helt fra starten av hadde Centralforeningen intensjon om å sette seg i forbindelse med turnforeningene for å støtte disse. Like inn på 1880-tallet finnes en oversikt over hvilke idrettsforeninger som hadde sluttet seg til Centralforeningen: Av 21 foreninger var det fem fra Aust-Agder, deriblant turnforeningen, roklubben og skiklubben fra Arendal. Bare én forening var fra Vest-Agder, Kristiansandsklubben Oddersjaa.²⁵

Fra 1893 skiltes idrettsbevegelsens og skytterlagsbevegelsens veier ved at de to dannet separate nasjonale bevegelser, henholdsvis Centralforeningen for Idrett og Det frivillige Skyttervesen. Inn i det nye århundret arbeidet Centralforeningen hardt for at idretten også skulle utbre seg til

22 Dannevig 1979: 588. Bilde av Helge Løvland med gevær, sammen med skytterlagskamerater i Froland.

23 Centralforeningens Årsberetning 1862: V, 1869: 22–23

24 Byklum 1958: 18ff; Stockinger 1907: 10ff

25 I Centralforeningens statutter fra 1861 heter det: «d. sætte sig i Forbindelse med de allerede oprettede Gymnastik- og Vaabenøvelses-Foreninger, samt efter Omstendigheder at yde dem anden Bistand.»

Centralforeningens Årsberetning 1861: Ingen paginering, 1882: 50–51

bygdeherredene. Ledelsen hadde innsett, som Helge Løvland, at idretten omkring 1900 var et byfenomen. Den første idrettsforeningen på bygda i Aust-Agder kom i 1895, med Dristug i Åmli. I Froland ble idrettslaget først dannet i 1916. Målet å utvikle og dyktiggjøre fedrelandsforsvarere stod fast, og dermed var allsidig idrettsaktivitet viktig for alle områder av landet. Ikke minst ble dette viktig for den unge, selvstendige nasjonen etter 1905. Centralforeningen sendte ut idrettsmisjonærer til hele landet, Agder inkludert.

Kaptein Henrik Angell tok i 1906 for seg tolv steder fra Valle til Mosby, i tillegg til fire steder på Listalandet, altså primært de midtre og vestlige delene av regionen. Han opplevde at interessen for idrett var stor, men i de øverste bygdene i Setesdal fikk han syn for «en idræt, som er saa god og smuk, at den erstatter næsten al anden, og det er 'gangaren' og 'hallingen'. I de nationale danse har man den herligste gymnastik og plastik». Angell noterte også momenter som kunne bidra til å bremse idrettsgleden. Han registrerte at emigrasjonen fra landsdelen gjorde store innhogg i målgruppen – ungdommen, og antok at nærmere halvparten av vernepliktig ungdom forlot bygdene. Dette hemmet utviklingen av idretten, mente Angell, som opplevde «den i enkelte bygder graserende pietisme [...] den slaar idræt som al anden ytring af sund, naturlig livsglæde ned». På et av stedene hadde spenningen mellom det frilynte og det kristne ungdomslaget vært så sterk at den lokale sersjant, etter alt å dømme utdannet på Underoffiserskolen i Kristiansand, ikke våget å bidra til gymnastikkvelder.²⁶

En noe tidligere rapport vitner om at idretten allerede på den tiden var sterkere etablert i bygdene i øst. To år før kaptein Angell foretok sin reise, hadde skolebestyrer Bertel A. Grimeland foretatt en tilsvarende reise, men denne gang også i store deler av Nedenes amt.²⁷ Idrettsengasjementet i denne delen av Agder var større enn det Angell hadde avdekket, ikke minst organisatorisk. I forbindelse med sitt besøk i Arendal hadde Grimeland motivert for dannelse av et «amtsidrætsforbund», noe han

²⁶ Centralforeningens Årbok 1906: 112ff

²⁷ Centralforeningens Årbok 1904: 83ff. Grimeland har en flere siders artikkel om temaet «Idrætsarbeidet og ungdomslagene» der han utdyper sitt synspunkt om hvorfor idrettsarbeidet må tas opp av ungdomslagene.

mente var realistisk i nær framtid. Det gikk enda 15 år før noe slikt ble opprettet, og da under navnet Aust-Agder Distriktslag for Idrett.²⁸

Ungdomslagene kom til å få stor betydning for utbredelsen av idretten på bygdene. Grimeland hadde vært i kontakt med frilynte ungdomslag og «idrætsinteresserede mænd» på flere steder i amtet. I rapporten han skrev etter reisen, nevner han i kursiv «*idrætsinteresserede lærere*». I fortsettelsen følger:

Det gjælder nemlig idrætssagen mere end nogen anden sag, at har man vundet lærerne, saa har man ogsaa ungdommen og fremtiden. I skolen, samt i ungdomslagene, hvor lærerne som regel er de ledende, maa forstaaelsen for og lysten til idræt vækkes. Lærerne kan ogsaa give praktisk veiledning, og de er ikke ræd for at ofre tid og arbeide, hvis de interesserer sig for en sag. Karakteristisk nok er de idrætsinteresserede formænd i de ovenfor nævnte ungdomsforbund – samtlige lærere.²⁹

Grimeland var i Froland i 1904, og derfor taler mye for at Anders Løvland, Helge Løvlands far, var en av disse idrettsinteresserte lærere og formenn som Grimeland hadde hatt kontakt med. Anders Løvland var lærer, uteksaminert fra Holt seminar før læreanstalten ble flyttet til Kristiansand i 1877, og initiativtaker til og formann i ungdomslaget i Froland i mer enn 20 år fra 1900. Helge Løvlands eldste bror, Olav, var sammen med kameraten Anders Danielsen pionér for introduksjonen av fotballspillet i Nedenes amt like inn på 1900-tallet.³⁰

Ungdomslagene tok imot budskapet fra idrettsmisjonærene Angell og Grimeland. De to fylkesorganisasjonene av frilynte ungdomslag meldte seg kollektivt inn i Centralforeningen for udbredelse av Idræt. Fram til reorganiseringen av idrettsbevegelsen i 1919, med dannelse av fylkesvise organisasjoner – Aust- og Vest-Agder Distriktslag for Idrett – utgjorde ungdomslagene majoriteten, med 36 foreninger og nærmere 2000 medlemmer.³¹ Vest-Agder Ungdomsforbund fikk endatil inn i sine statutter at

28 Justvik 2018: 59–60

29 Centralforeningens Årbok 1904: 77ff

30 Dannevig 1979: 595–596

31 Centralforeningens Årbok 1906: 196

det skulle arbeides for utbredelse av idrett.³² Aust-Agder Ungdomsforbund arbeidet også for idretten, og i 1910, da forbundet avholdt fylkesstevne på Herefoss, var en idrettskonkurranse del av programmet. 5 av 15 idrettsutøvere ble premiert; den beste av disse var 20-åringen Helge Løvland.

Her kan en kanskje også se noe av forklaringen på den ulike utviklingen øst og vest på Agder. Spenningen mellom de frilynte og de kristelige ungdomslagene, som Angell påpekte, aktualiserer spenningene og striden den lavkirkelige vekkelsesbevegelsen skapte mange steder på Agder gjennom en hundreårsperiode fram til 1970-tallet. Perioden på 100 år karakteriseres av religionssosiologen Pål Repstad som «den lekmannsbaserte vekkelseskristendommens gyldne hundreår i lokalsamfunnene på Agder».³³ Historikeren Bjørn Slettan, som har studert vekkelsene på Agder på 1800-tallet, forteller at forsøket på å skape harmoni mellom pietistene og de frilynte på Agder «mislyktes fullstendig. Istedetfor tilnærming ble det polarisering».³⁴ Historikeren Bjørg Seland har funnet tre større vekkelsesbølger i hundreåret mellom 1870 og 1970: den første omkring 1870, den andre omkring århundreskiftet og den tredje i mellomkrigstiden.³⁵ Den fjerde vekkelsesbølgen kom aldri, men den negative holdningen til idrett holdt seg for en stor del i de vekkelsesorienterte og pietistiske miljøene fram til 1970, og er en vesentlig årsak til idrettens svake stilling på Agder fram til 1970-årene. I min doktoravhandling fra 2012 har jeg argumentert for nettopp dette. I de lavkirkelige miljøene på Agder var det for det første en sterk skepsis til idretten, fordi den i stor grad la sine arrangementer til søndagene. Videre var idrettsmiljøene ansett for å utgjøre en upassende og til dels farlig innflytelse på kristne ungdommer, der bannskap hørtes, alkohol ble benyttet og misbrukt, og dansen gikk over tilje til langt på natt, som det heter om fester fra idrettsmiljøet. Det farligste ved idretten var nok at den kunne engasjere ungdommene i så stor grad at den kristne tro var i fare.³⁶

32 Lande 1968: 26

33 Repstad 2002: 99

34 Slettan 1992: 166ff, 27ff, 127

35 Seland & Aagedal 2008: 37ff

36 Se Justvik 2012 for holdninger til idrett på Agder 1945–2000. Det skal ikke underslås at min empiri i stor grad er knyttet til Kristiansands-området.

Det er hevet over tvil at spenningene mellom de kristne miljøene og de mer frilynte miljøene utover på 1900-tallet kunne være strie og sterke på Agder. Likevel, spenningene varierte noe fra bygdesamfunn til bygdesamfunn, og det kan se ut til at de var sterkere i Vest-Agder enn i Aust-Agder. Kaptein Angell registrerte den «graserende pietismen» på grensa mellom fylkene og lengre vestover. Grimeland, som holdt seg i Aust-Agder, nevner ikke fenomenet overhodet.

Gymnastikkundervisning i øst og vest

Utdanningsinstitusjonene på Agder har også hatt mye å si for utbredelse av idretten, i særlig grad ved at det tidlig ble lagt vekt på gymnastikk. I øst var den i stor grad knyttet til seminaret i Holt. I vest var det underoffisersutdannelsen i Kristiansand som sto i sentrum. På dette feltet ble sistnevnte etter hvert et sterkere sentrum. Dette bidro i sin tur til å forsterke forskjellene mellom en sentralisert idrett i vest og en mer desentralisert idrettsbevegelse, basert på små, kraftfulle miljøer, i øst.

I 1839 ble Christianssands Stiftsseminarium (Holt seminar) opprettet på Holt prestegård. Det var minst tre årsaker til denne plasseringen: Prestegården hadde velegnede lokaler for virksomheten, den lokale prest Andreas Faye var dyktig både som lærer, folkeminnegransker og historiker, og i tillegg bodde den lærde Jacob Aall i nærheten.³⁷

Faye var styrer for skolen, og allerede i den første årsberetningen gjorde han oppmerksom på en sentral mangel ved studentenes liv: for lite bevegelse og mosjon. Ingen av lærerne ønsket å drive med gymnastikkundervisning, så Faye ba derfor i den første årsrapporten myndighetene om lov til å anskaffe en klyvemaskin, eller å anlegge en kjeglebane. Dette var noe han hadde sett i Tyskland, antagelig på begynnelsen av 1830-tallet, da han var på en lengre dannelsesreise i Sentral-Europa som var bekostet av ham selv. I 1851 ble seminarlærer Andreas Feragen «mot en liten betaling pålagt å drive gymnastikk med elevene i sommertiden». Feragen ble den første gymnastikklæreren i seminarets historie.³⁸ Vi må

37 Braadland, 2009; Stubhaug 2014: 474, 428

38 Wivestad 1989: 122–123

anta at dette må ha hatt en viss innvirkning på seminaristene. Selv om far til Helge Løvland aldri ble noen idrettsmann, var han under innflytelse av Feragen i årene han gikk på seminaret, 1871–73, etter all sannsynlighet en av mange. Ovenfor har vi sett at lærerne var viktige for å få integrert idrett i ungdomslagene. Verken Faye eller Feragen har fått pionerstempel for å være tidlig ute med å introdusere gymnastikk i seminarene. Det har derimot teologen, skolemannen og politikeren Nils Hertzberg (1827–1911) fått. Han virket nærmere 20 år etter Faye og Feragen.³⁹

På slutten av 1850-tallet ble det stiftet to turnforeninger innenfor Holt sogn, Nes Verk og Tvedestrands turnforeninger. Dette var helt i starten av Stockinger-perioden. Som vi har sett ovenfor var turnforeningene en konsekvens av Joseph Stockingers arbeid for å utbre turn. I 1877 var det slutt for seminaret i Holt, som ble flyttet til stiftsstadene Kristiansand. Men dette var ikke den eneste viktige utdanningsinstitusjonen i Kristiansand. For den idrettslige aktivitet i stiftsstadene, men også for idretten på Agder og i Telemark, betydde kanskje Underoffiserskolen vel så mye.

I 1859 kom Josef Frantz Oscar Wergeland tilbake til sin fødeby som offiser. I 1868 ble han sjef for infanteribrigaden i byen. Han avsluttet karrieren som generalmajor. I Kristiansand utfoldet han et mangslungent arbeid innenfor byforskjønnelse, idrett og lokalpolitikk. Da Centralforeningen ble stiftet i 1861, var Wergeland en viktig pådriver for etableringen av Kristiansand Skytterlag. Gjennom sine publikasjoner, deriblant to bøker om skiløping, fikk han stor betydning for både sivil og militær skiløping på nasjonalt plan. I Kristiansand arrangerte han skiløp for soldater og sivile, og ble dermed en viktig pådriver for skisport i området.⁴⁰ Etter et skirenn på Sødal skal Wergeland ha arrangert fakkeltog for nærmere 100 skiløpere på en islagt Otra ned til byen – «et praktfullt skue».⁴¹ Han var en sterk pådriver for etableringen av Kristiansands ski- og

39 Pioneren for kroppsøvingsfaget var Nils Hertzberg (1827–1911), teolog, skolemann og politiker. Han var etter teologisk embetseksamen på begynnelsen av 1850-tallet lærer på Krigsskolen, for så å flytte til Asker seminar fra 1860 til 1867. Fram til 1873 var han bestyrer for Hamar Seminar. I denne tiden arbeidet han sterkt for gymnastikkfaget i seminarene. I 1865 tok han et kurs ved forløperen for Den gymnastiske Centralskole, og etter dette overtok han gymnastikkundervisningen på seminaret der han arbeidet. Han fikk innredet et skur til gymnastikksal og anskaffet apparater, rifler og eksersisgevær.

40 *Norsk Skytter-Tidende* 15. mars 1864. For mer om dette spesielle skiløpet, se Justvik 2017: 47–48.

41 Leewy 1980: 160

skøiteklubb Oddersjaa, verdens antatt eldste skiklubb, og han ble æresmedlem av både Oddersjaa og Kristiansands Turnforening.⁴²

Wergelands betydning i idrettslig sammenheng kom gjennom de forskjellige konkurransene han arrangerte. Som nevnt var det både soldater, elever ved Underoffiserskolen og sivile som deltok i disse. Flere av soldatene og de uteksaminerte fra Underoffiserskolen dro til sine hjembygder og ble igangsettere for idrett. Den første formannen i Vegårshei Idrettslag, etablert i 1902, var en av de uteksaminerte fra Underoffiserskolen.⁴³ Ovenfor har vi sett at kaptein Angell omtalte sersjanter, etter alt å dømme med bakgrunn fra verneplikt i Kristiansand eller som elever ved Underoffiserskolen, som ikke våget å sette i gang gymnastikkinstruksjon av hensyn til det kristelige ungdomslaget.⁴⁴ De nevnte eksemplene kjennetegnes av at soldatene og elevene ved Underoffiserskolen dro hjem etter endt ekseris eller skole. I mellomkrigstiden ser vi en annen tendens som er særlig tydelig for elevene ved Underoffiserskolen. Flere av disse – store idretts-talenter – returnerte ikke hjem etter endt skole.

Mellomkrigstid og etterkrigstid 1920–1970

Den menneskelige faktoren

Rammebetingelsene for idretten var lenge dårlige på Agder. Desto viktigere var det menneskelige aspektet ved idrettsbevegelsen – evnen til å kunne inspirere og motivere.⁴⁵ I 1911 hadde Helge Løvland dratt til hovedstaden for å ta utdannelse som etter hvert ble spesialisert mot gymnastikk. Utdannelsen dannet utgangspunkt for en fremragende karriere som idrettsutøver, der han først markerte seg nasjonalt og deretter internasjonalt. I 1920 kulminerte dette med at han tok OL-gull i tikamp. Men

42 Steen 1948: 287. Det kan argumenteres for at Trysilgutten er landets eldste ved at den ble stiftet i 1861, men da er ikke kriteriet at klubben har en sammenhengende historie uten avbrudd. Det kan derimot Oddersjaa skilte med.

43 Songedal 2002

44 Centralforeningens Årbok 1906: 113

45 Mye i dette avsnittet bygger på Justvik 2018: 108ff

Løvland glemte aldri hvor han kom fra, og så lenge han levde, var han en viktig inspirator innen idretten i Aust-Agder.⁴⁶

Da slåtten var unnagjort på Mjølhus sommeren 1916, samlet den kjente idrettsutøveren Helge Løvland en del unggutter på et jorde og startet instruksjon i friidrett. Det samlet seg snart en flokk interessert ungdom rundt ham, og disse ble samme høst enige om å danne Froland Idrettslag.⁴⁷

Olav Måmoen fra Åmli i underoffisersuniform. I 1927 ble han norgesmester i ti-kamp – for Kristiansand Idrettsforening.

Og både inspirasjon og godt «menneskemateriell» var det behov for.⁴⁸ Rammebetingelsene for idrett var jevnt over svært dårlige. Det fantes ingen idrettsplass innenfor fylket som kunne benyttes til kretsmeesterskap i friidrett de tre første årene på 1920-tallet, så derfor måtte idrettsplassen i Kragerø benyttes. Først i 1923, da «Særkrets for Fri idræt» ble dannet, var Lyngmyr ved Tvedestrand opparbeidet og kunne benyttes. Det registreres at Holt sogn spilte en viktig rolle for utviklingen av idrett i mellomkrigsårene, selv om lærerseminaret for lengst var flyttet til Kristiansand.

Utover på 1920-tallet sleit den nevnte særkretsen med et problem. Flere av de beste idrettsutøverne flyttet ut av Aust-Agder og begynte som elever på Underoffiserskolen. Olav Måmoen og Sigurd Dahle, fra henholdsvis Åmli og Sønedeled, var en del av friidrettsmiljøet i Underoffiserenes Idrettslag og deltok i 1925 i Sørlandsmesterskapet. De to var nærmest et kretslag alene, og Aust-Agder Friidrettskrets'

historiker konkluderte med følgende: «Vi slo oss sjøl!»⁴⁹ Både Måmoen og Dahle meldte overgang til Kristiansand Idrettsforening, og de nådde opp til nasjonalt nivå i sine øvelser. Måmoen ble norgesmester i tikamp i 1927, og Sigurd Dahle, også allsidig som Måmoen, fikk sitt norgesmeesterskap i kule. Før NM i 1934 ble det stilt spørsmål ved tyngden på kulene som Sigurd Dahle benyttet. I et par konkurranser lokalt hjemme i Sønedeled oppnådde han

46 Justvik 2018: 108, 94

47 Østreim 2016: 11

48 Bø 1956: 209

49 Fredriksen 1998: 23

fantastiske resultater. Men i norgesmesterskapet var kulene kontrollveid, og Sigurd Dahle støtte kula 14,64 meter, nærmere meteren lengre enn nr. 2. «Kong Sigurd' hadde kronet sin lange karriere med et overlegent NM.»⁵⁰

Olav Måmoen dro fra landet i 1931 og utdannet seg til lege og tannlege i Tyskland. Han kom tilbake til Norge etter krigen og bosatte seg i Oslo. Sigurd Dahle ble etter idrettskarrieren lærer i videregående skole. Ved inngangen til krigen var han friidrettslærer på Statens Gymnastikkskole, og fortsatte med det også etter krigen. Under krigen var han i Sverige, som instruktør på idrettskurs der. I 1958 kom han hjem til Sønedeled for å overta gården, og gjennom 1960-tallet dro han rundt som instruktør i fylket. Hver sommer arrangerte han treningsleirer for unge gutter på gården, en leir som blant annet Finn Bendixen fra Lillesand dro nytte av.⁵¹

Kristiansand med sine utdanningsinstitusjoner kan ses på som den store driveren for mange idrettsutøvere. Fra omkring 1970 utviklet byen seg videre som utdanningssentrum på Agder med opprettelse av Agder Distriktshøgskole. Idrettsfaglig utdanning fikk Kristiansand Lærerhøgskole på 1970-tallet, og denne ble videre utbygget etter fusjonen mellom seks utdanningsinstitusjoner til Høgskolen i Agder i 1994 og til Universitetet i Agder i 2007. Kristiansandsidretten har tydelig profitert på dette, men det har også andre deler av Agder.⁵²

Allsidigheten og de små, aktive bygdemiljøene

Allsidighet kan karakteriseres som en tradisjon på Agder. Stockingers idrettsbegrep var ikke knyttet til spesialisering, men allsidighet. Under paraplyen Arendals Turnforening ble det drevet en mengde idrettsaktiviteter. Fra slutten av 1800-tallet, da Centralforeningen for Idrett bidro med kongepokaler i regionale konkurranser, var det i den gamle klassiske kombinertidretten – hopp og langrenn. Mellom 1893, da Andreas Midtbø fra Holt fikk den første kongepokalen i kombinert på Agder, og fram til 1926, da den siste kongepokalen i kombinert ble utdelt, tok austegdene åtte slike. Vestegder tok bare halvparten. Som sørlandsmesterskap gikk dette i Aust-Agders favør.

⁵⁰ Fredriksen 1998: 68

⁵¹ Justvik 2018: 194–195

⁵² Fjeld 2017: 548ff

Albert Wüller var den store idrettslederen i Aust-Agder gjennom hele mellomkrigstiden. Hans base var Songe Skiklubb, men han ble den første lederen i Aust-Agder Distriktslag for Idrett fra 1919, samt leder for skikretsen i Aust-Agder.

Et annet trekk ved kongepokalene i kombinert er at alle de fire i Vest-Agder gikk til Kristiansand og Oddersjaa. Kristiansand-dominansen var tydelig i vest. Slik var det ikke i Aust-Agder. To kongepokaler gikk til Holt, og tre til Songe Skiklubb. Det er et tydelig trekk at Arendalsområdet ikke hadde den sentrale posisjonen som Kristiansand hadde. Songe, mellom Tvedestrand og Risør, ble fra 1912 et sentralt sted for skiidrett. Østlendingen Albert Wüller etablerte Songe Træsliberi dette året, og ble den store drivkraften for å utvikle en hoppbakke og danne en skiklubb. I 1923 ble Agders første norgesmesterskap – landsrenn som det het den gang – i hopp arrangert i Songebakken, og langrenn i området fra Søndeled og innover mot Vegårshei. Skimiljøet på Songe var godt, og det trakk til seg dyktige skiløpere, blant annet Georg Østerholt fra Gjerstad, som fikk kongepokalen i 1918. Før han i 1920 flyttet til hovedstaden på grunn av jobben som takstmann i Oslo-marka, hadde han tatt underoffisersutdannelse. Han hadde også utdannet seg til skogtekniker på Statens skogskole på Kongsberg. I Oslo ble han medlem av Lyn, og deltok i flere

renn på nasjonalt og internasjonalt nivå med gode resultater. Før Reidar Andreassen og Ole Tom Nord var Georg Østerholt den som nådde lengst innen skiidrett på Agder.⁵³

Vegårshei er et annet område som kan trekkes fram med hensyn til skiidrett etter krigen. Et sentralt moment var snøsikkerheten i dette området. For Ole Tom Nord var det nokså avgjørende at han hadde fri-billett på NSB når han skulle til Vegårshei på samlinger. Den sentrale personen på Vegårshei var Knut Adolf Moland, som betydde mye for Ole Tom Nords utvikling som hopper. Han ble lagt merke til nasjonalt. Molands sønn, Asbjørn, var et produkt av miljøet og vant «ungguttens norgesmesterskap», Kronprinsens pokal, to år på rad, i 1952 og 1953. Han var jevn gammel med Toralf Engan. Engan hadde aldri en sjanse mot Asbjørn Moland i 1953, og ble rådet til å peile seg inn på andreplassen i

53 Justvik 2018: 59–60, 96–97

Georg Østerholt kom fra Gjerstad der bildet er tatt, nærmere bestemt fra Storheia i Egddalen. Etter numrene å dømme deltok nærmere 40 hoppere, bare fem fra bygda. Sørlandsbanen var viktig for deltakelsen i både langrenn og hopp i Gjerstad.

rennet: «... det nytter ikke for deg å tenke på førsteplassen. Du må hoppe om andreplassen.» Seinere i karrieren flyttet Asbjørn Moland fra Agder, og satset så hardt på utdannelse og jobb at det ble vanskelig å kombinere med innsats i hoppbakken. Som Georg Østerholt deltok han i nasjonale og internasjonale konkurranser med hederlige resultater. En niendeplass i den tysk-østerrikske hoppuka er ikke å forakte.⁵⁴

Ovenfor har det vært mer enn antydning at de to fylkene er noe forskjellige når det gjelder spenningene mellom de kristne og de frilynte miljøene. Songe og Vegårshei hadde store, toneangivende og veletablerte frikirkelige miljøer, henholdsvis Den evangelisk lutherske Frikirke og Guds menighet på Vegårshei. Det har ikke vært avdekket sterke spenninger mellom idretten og idrettsgrupperingene på de to stedene, men så var det nasjonalidretten ski som dominerte i de to bygdene. Dette nasjonale perspektivet skal ikke undervurderes. Flere av hopperne og langrennløperne fra området deltok flere år i nasjonalanlegget Holmenkollen. En informant, riktignok fra en av nabobygdene i Aust-Agder, mente at

54 Justvik 2018: 187

deltakelse i Holmenkollen fikk mye av kritikken fra konservativt kristent hold til å forstumme. Landsrennet i 1923, det første på Agder, ble arrangert i området mellom Songe og Vegårshei og har også betydd en del i dette nasjonale perspektiv. Ikke minst ved at kong Håkon bivånet hopprennet i Songebakken, og kronprins Olav deltok i juniorklassen med hederlig resultat. Forholdene på renndagen var dårlige – etter flere dager med mildvær frøs bakken til, og «hoppbakken ble mest som blåis». Flere var bekymret for kronprinsens deltagelse. Da grep kongen inn: «Kan andre norske gutter hoppe i bakken, så kan min sønn gjøre det.»

Det nasjonale sinnelag blir ikke mindre når slikt kommer ut. Det hører riktignok med til historien at Wüller selv måtte beordre en av de lokale hopperne, Ingvald Songe, til å hoppe først.⁵⁵

Som vi har sett, ble Arendal aldri så sentral innenfor idretten i Aust-Agder som Kristiansand ble det i Vest-Agder. Relativt tidlig oppstod små, kraftfulle miljøer rundt om i Aust-Agder. Noen av disse, som Vegårshei og Songe, fikk en relativt kort blomstringsperiode for så å dø hen, mens andre ble varige, og har holdt stand helt fram til i dag.

Johanne Greibrokk, allsidig idrettsutøver på nasjonalt nivå like etter andre verdenskrig, fra en av de indre bygdene – Grendi.

Konklusjon

Har påstandene i artikkelen om den organiserte idrettsbevegelsen regionalt fra 1839 til 1970 blitt bekreftet eller avkreftet? Er det et kjennetegn at miljøene var små og tette, og at det fantes flere idrettsutøvere med allsidighet som ideal? Var fylkene ulike på noe vis, var miljøene i øst mer vitale enn i vest? Finner vi også en ulikhet mellom de to sentrale byene ved at Kristiansand etter hvert ble langt viktigere for idretten i Vest-Agder enn Arendal ble for Aust-Agder? Og var det slik at den pietistiske vekkelsesbevegelsen hemmet utviklingen av idretten i landsdelen, men at Aust-Agder ble minst hemmet?

55 Justvik 2018: 97

Demografien i de to fylkene i hundreårsperioden fram til 1970 er ulik. Utgangspunktet i 1870 var likt – det var omtrent like mange austegder som vestegder, omkring 75 000. Men gjennom hundreåret stod antall austegder på stedet hvil, mens innbyggertallet i Vest-Agder økte til omkring 120 000. Utflyttingen fra Aust-Agder var større enn fra Vest-Agder, og en av konsekvensene var at bygdemiljøene i begge fylkene var små, men at Aust-Agders miljøer relativt sett var de minste. Utflyttingen fra Agder førte egdene ut av landet, og mange flyttet også til andre steder i landet for utdanning og jobb. Allsidige Helge Løvland dro til Kristiania for militær topputdanning og ble værende der livet ut, men spilte en innflytelsesrik rolle innen idretten i Aust-Agder. En rekke andre kunne nevnes, særlig fra Aust-Agder. Likevel førte ikke dette til at idrettsmiljøene syknet hen og ble borte. Flere miljøer har vært nevnt, som Songe, Vegårshei og nettverkskommunene innen skiidrett på 1950- og 60-tallet Herefoss, Mykland, Åmli og Vegusdal i Aust-Agder.

Åmli med Dristug – den eldste bygdeidrettsklubben på Agder – har nok den sterkeste og mest imponerende historien av disse små, vitale idrettsmiljøene. Dristug ble dannet i 1895 som skiklubb, og siden kom flere idretter, ikke minst friidrett, som under elendige baneforhold frambrakte den allsidige Olav Måmoen. Dristug ble hardt rammet av skismaet i idretten på 1930-tallet, en sak som nesten gikk til topps i rettssystemet. Selv om arbeideridretten tapte saken, har den dominert resten av historien i bygda med volleyballsatsing helt til idag. Det startet som kvinneidrett, med allsidige Aslaug Solheim på laget.

Allsidighetsideal innen idretten er gjennomgående. Idretten som Stockinger innførte var ikke bare legemsøvelser i snever forstand, men innbefattet langt mer, slik som naturglede, sosialt brorskap, likhet, nasjonal enhet og offervilje. Dette harmonerte godt med Centralforeningens allsidighetsprogram om å danne og utvikle fedrelandsforsvarere. Idrett skulle inn i skolen, og skiidrett skulle vektlegges. Responsen på Agder blant de frilynte ungdomslagene var fulltonig. Begge fylkesorganisasjonene var innmeldt i Centralforeningen fram til 1919, og de satset på idrett.

Fra 1839 til 1877 foregikk lærerutdannelsen i Holt. Den fysiske fostringen av framtidige lærere kom tidlig i gang her, tidligere enn ved andre

lærerseminarer. I 1877 ble utdanningen flyttet til stiftsstadene, som fra før hadde utdanningsinstitusjonen Underoffiserskolen. Egder, og i flere tilfeller unge menn fra andre landsdeler, flyttet til Kristiansand og fikk sin utdanning i byen, samtidig som deres idrettslige ferdigheter ble bedre. Flere av disse dro tilbake til sine hjemsteder, og ble sentrale i oppbyggingen av idrettsmiljøer der. Andre fremragende idrettsutøvere dro videre ut for utdanning og jobb. Før de dro videre, bidro de til et løft for kristiansandsidretten. Austegdene Olav Måmoen og Sigurd Dahle var nærmest et kretslag alene – for Vest-Agder.

Helt fram til 1970 var Kristiansands-idretten dominerende i Vest-Agder. Øyslebø kan trekkes fram som et miljø som etter andre verdenskrig kunne gjøre stiftsstadene rangen stridig med blant annet Ole Tom Nord, det ektefødte barn av Sørlandsbanen. Men dette var mer unntaket som bekreftet regelen. Kristiansand var dominerende i Vest-Agder, mens de små, vitale idrettsmiljøene dominerte i Aust-Agder. Etter 1900 klarte ikke Arendal å dominere innen idretten. Stockinger døde i 1903. Arendal hadde ingen sentrale institusjoner som kunne trekke folk til byen. Kristiansand hadde endatil fått seminaret i 1877. En kontrafaktisk hypotese skal nevnes, men ikke besvares: Hva hvis Arendals-området hadde beholdt seminaret? Kunne det ha utgjort en forskjell?

Hundreåret som er gjennomgått for idrettsutfoldelsen på Agder er også blitt karakterisert som det gyldne hundreår for den lekmannsbaserte vekkelseskristendommen. Fikk denne kristendomsformen innflytelse på idrettsutviklingen? Det har vært vist til forskning på dette området som forteller at denne kristendomsformen fikk innflytelse på idrettsutviklingen på Agder, en vesentlig del av det såkalte «bibelbeltet». Men de små, tette idrettsmiljøene i Aust-Agder har vist at det, til tross for spenningsforhold til vekkelsesfolket, var mulig å drive idrett på høyt og intensivt nivå. Funnene som er presentert i dette kapitlet kan tyde på at dette var enklere å få til i disse små, tette miljøene i Aust-Agder enn i Vest-Agder.

Kilder

Aviser, tidsskrift

Agderposten, 28.2.1967

Fædrelandsvennen, 1.3.1967

Norsk idrætsblad, nr. 45, fredag 11.9.1881

Norsk Idrætsblad og Sport, 1920, Julenummeret

Norsk Skytter-Tidende, 15. mars 1864

Norske Turnnotitser, 1889–1893

Årbøker

Centralforeningens Årsberetning 1864

Centralforeningens Årsberetning 1865

Centralforeningens Årsberetning 1868

Centralforeningens Årbok 1904

Centralforeningens Årbok 1906

Informanter

Informanter for volleyball i Åmli 1990–2018: Tore Flottorp, Inge Ljøner Ringdahl, Jetmund Berntsen og Jostein Olimstad.

Litteratur

Braadland, J. F. (2009, 13. februar). Andreas Faye. I *Store norske leksikon*.

https://nbl.snl.no/Andreas_Faye

Bø, I. W. (1956). Sports- og idrettsliv i Aust-Agder. I H. M. Fiskaa & H. Falck Myckland (Red.), *Norges bebyggelse. Sørlike seksjon. Fylkesbindet for Aust-Agder, Vest-Agder og Rogaland fylker*, s. 208–224. Norsk Faglitteratur.

Byklum, O. J. (1958). *Kristiansands Turnforening 1858 – 17. oktober – 1958*. Edgar Høgfeldt.

Dannevig, B. (1979). *Froland: Bd 1. Bygd og samfunn*. Froland kommune.

Dokkedal, G. (2011). *Skøytesporten i Aust-Agder 1870*. Arendal Skøiteklub.

Fjeld, J. B. (2017). Utdanning av instruktører og ledere til idretten i Vest-Agder gjennom 200 år. I N. M. Justvik (Red.), *Idrett i Sør. Vest-Agder Idrettskrets 100 år 1917–2017*, s. 539–556. Portal forlag.

- Fredriksen, R. (1998). *Aust-Agder Friidrettskrets 1923–1998. Friidrett i 75 år*. Aust-Agder Friidrettskrets.
- Jacobsen, G. (Red.). (1946). *Idrettsforeningen Ørnulf gjennom 50 år 1893–1943*. Merkur Boktrykkeri.
- Jensen J. A. & Hansen, F. (1956). Idrett og idrettsliv i Vest-Agder. I H. M. Fiskaa & H. Falck Myckland (Red.), *Norges bebyggelse. Sørlege seksjon. Fylkesbindet for Aust-Agder, Vest-Agder og Rogaland fylker*, s. 501–508. Norsk Faglitteratur.
- Justvik, N. M. (2012). *Idrett og kristendom på Sørlandet 1945–2000*. Portal Akademisk.
- Justvik, N. M. (2017). *Idrett i Sør. Vest-Agder Idrettskrets 100 år 1917–2017*. Portal forlag.
- Justvik, N. M. (2018). *Fra hav til hei. En fortelling om idrett i Aust-Agder*. Cappelen Damm Akademisk.
- Lande, G. (1968). *Vest-Agder Ungdomslag 75 år. 1893–1968*. Kristiansand.
- Langmyr, H. (2014). *Songe skiklubb 1914–2016*. Utgitt av Stian Grasåsen og Harald Langmyr.
- Leewy, K. (1980). *Kristiansands bebyggelse og befolkning i eldre tider: Bd. 2. Østre Strandgate 1*. Christianssands Sparebank Historiefond.
- Line, J. E. (1932). *Arendals turnforening 75 ÅR. 17de mai 1857 – 17de mai 1932*. Minneskrift (for de siste 25 år) 17de mai 1907 – 17de mai 1932. O. Fredr. Arnesen bok- og akcidenstrykkeri.
- Løvland, H. (1971). Det endte godt i Antwerpen. I A. Møst (Red.), *Høydepunkter i norsk fri-idrett 1896–1971*, s. 20–24. Norges Friidrettsforbund.
- Norges idrettshøgskole. (u.å.). I *Wikipedia*. https://no.wikipedia.org/wiki/Norges_idrettsh%C3%B8gskole
- Olstad, F. (1987). *Norsk idretts historie. Forsvar, sport, klassekamp 1861–1939*. I F. Olstad & S. Tønnesson (Red.), *Norsk idretts historie*. H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard) Aschehoug.
- Olympiastadion. (2016, 13. august). *De flyvende marmorstatuer: 110 år siden Norges første OL-gull – Jan Holm*. <https://olympiastadion.no/2016/08/13/de-flyvende-marmorstatuer-110-ar-siden-norges-forste-ol-gull-jan-holm/>
- Raustøl, B. (2008, 9. oktober). Byens første olympiske mester. Da Norge tok gull i trossgymnastikk i Athen-OL i 1906, var slagtersvennen Johan Leopold Stumpf fra Kristiansand med på laget. *Fædrelandsvennen*.
- Repstad, P. (2002). Mellom inderlighet og spissborgerskap. En samfunnsforsker ser på sørlandspietismen. I H. Inntjore (Red.), *Agderkirken. Artikler fra høgskolens sommerseminar i historie, Lillesand 2000*, s. 95–109. Høgskolen i Agder.
- Seland, B. & Aagedal, O. (2008). *Vekkelsesvind. Den norske vekkingskristendommen*. Det Norske Samlaget.

- Slettan, B. (1992). «O at jeg kunde min Jesum prise...» *Folkelig religiøsitet og vekkellesliv på Agder på 1800-tallet*. Universitetsforlaget.
- Songedal, S. (2002). *Ole Lauve. Vegårshei IL's første formann*. Vegårshei IL.
<https://docplayer.me/22200760-Ole-lauve-vegarshei-il-s-forste-formann.html>
- Steen, S. (1948). *Kristiansands Historie. I fredens århundre 1814–1914*. Grøndahl & Søn.
- Stockinger, F. (1903). *Omkring Joseph Stockinger. Stamfader til den norske Slekt Stockinger. 1828–1865. Hedre din Fader og din Moder at det kan gaa dig vel*.
- Stockinger, F. (1907). *Mindeskriфт ved Arendals Turnforenings 50-aars Jubilæum*. Arendals Bogtrykkeri.
- Stubhaug, A. (2014). *Jacob Aall i sin tid*. Aschehoug.
- Thyness, P. (2009, 13. februar). Nils Hertzberg. I *Store norske leksikon*.
https://nbl.snl.no/Nils_Hertzberg
- Try, H. (1979). *To kulturer – en stat 1851–1884*. I K. Mykland (Red.) *Norges historie*. J.W. Cappelens Forlag.
- Vågsdalen, K. A. (2013). *Idrettslaget Gry's historie og andre aktiviteter i Vegusdal 1946–2012*. Birkeland Trykkeri.
- Wivestad, R. (1989). Kroppsøvningsfaget i utvikling. I R. Harbo, B. J. Monstad & H. K. Solm (Red.), *Ansvar, kunnskap og vekst. Kristiansand Lærerhøgskole 1839–1989*, s. 122–129. Kristiansand Lærerhøgskole.
- Wold, A. (1959). *Trondhjems Turnforening 1858 – 14. Februar – 1958. En hundreårskavalkade*. Trondheim.
- Østreim, J. (2016). *Froland IL 1916–2016. Idrettsglede gjennom 100 år. Froland Idrettslag*.
- Aanby, S. (1995). *Dristug 1895–1995*. IL Dristug.
- Aanby, S. (1997). *Nettball og volleyball i Aust-Agder. Aust-Agder Volleyballkrets 1947–1997*. Aust-Agder Volleyballkrets.

Bildene i dette kapitlet er hentet fra åpne, offentlige kilder. Mulige nålevende rettighetshavere er ukjent.